

6. Curar el patrimoni mèdic: un decàleg

ALFONS ZARZOSO

Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats, CSIC, Barcelona

JOSEP SIMON

Universitat de València

Abordem aquests diàlegs preparatoris d'un «document científic transversal» dedicat al patrimoni, en el si de l'Institut d'Estudis Catalans, com dos professionals dedicats a l'estudi, la gestió i la comunicació del patrimoni científic des de fa més de dues dècades. Alfons Zarzoso, com a curador del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya durant vint-i-tres anys i com a docent a les facultats de medicina de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universidad Complutense de Madrid; Josep Simon, com a actual conservador del Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència de la Universitat de València. Tots dos som professors d'història de la ciència i utilitzem la cultura material de la medicina com a focus de recerca i com a eina didàctica a l'aula. És des d'aquesta experiència que volem compartir aquí algunes reflexions al voltant de la cura del patrimoni mèdic al nostre territori.

1. FER PATRIMONI

L'antropòloga Laurajane Smith i el geògraf Horacio Capel han reflexionat sobre el concepte i els usos del patrimoni i han mostrat que el patrimoni «es construeix», «no té significat *per se*», cal la recerca per tal de veure com els objectes, allò que anomenem patrimoni, adquireixen significat «en societat». Aquest punt de partença ens alerta sobre el fet que el patrimoni està sotmès a uns usos i, per tant, és el resultat d'una pràctica social i cultural. Això vol dir, a més, que els objectes i els seus significats no són estables, sinó que formen part de xarxes culturals que canvien al llarg del temps. La recerca, per tant, és la pedra angular que ha de servir per entendre què és en cada moment i context el patrimoni mèdic. Per altra banda, el patrimoni cal practicar-lo, no basta parlar d'ell, i cal dir que les tradicions educatives i acadèmiques imperants han fomentat més aviat la cultura de «parlar de patrimoni» per damunt de la cultura de «fer patrimoni».

2. UNA HISTÒRIA CULTURAL I MATERIAL DE LA CIÈNCIA

La disciplina de la història de la ciència, informada per la sociologia del coneixement i la pràctica museística, ha fixat l'atenció en el concepte de cultura material de la ciència. Des de la dècada de 1980, les pràctiques, els espais i els instruments científics han estat un camp de recerca en la història de la ciència que es conrea arreu del món i que no ha deixat de produir resultats, els quals han tingut una incidència extraordinària en els àmbits de la museologia, de la conservació i restauració, de la didàctica i de la comunicació científica. Aquest moviment no hauria estat possible sense l'existència de museus amb col·leccions històriques de ciència, professionals especialistes en el seu estudi i societats professionals dedicades a protegir i fomentar aquest tipus de patrimoni. Aquesta realitat ha tingut lloc de manera paral·lela a l'auge dels anomenats «centres de ciència», on la cultura material de la ciència, entesa com a patrimoni o com a objectes en una vitrina, ha perdut centralitat a favor dels mòduls interactius i de la ciència divertida. Això ha significat també el retorn a un positivisme conservador de la ciència i la desvinculació de científics i educadors respecte al seu patrimoni.

3. UNA VISIÓ INTEGRADA DEL PATRIMONI I LA SEVA GESTIÓ

Si, des de la perspectiva de la història de la ciència que hem assenyalat, els àmbits de la cultura material de la ciència són les pràctiques, els espais i els instruments, resulta necessari considerar entre els objectes d'estudi d'aquesta cultura material —en aquest cas de la medicina— els instruments i els objectes, els arxius documentals, els fons de representacions visuals (gràfiques, fotogràfiques, fílmiques i digitals), les hemeroteques i les biblioteques, i els espais on tenen lloc aquelles pràctiques. L'exhaustivitat d'aquest apropament resulta necessària si el que volem és intentar entendre com es fa ciència, quines són les pràctiques mèdiques, com es configuren els seus múltiples agents, on tenen lloc aquestes relacions i trobades entre els professionals de la salut i els pacients, i també com s'utilitza aquesta cultura material per fer tangibles determinats valors culturals i quines han estat les estratègies de patrimonialització. Això exigeix també respostes institucionals com la creació de centres de documentació capaços de gestionar una gran varietat de fonts (des d'objectes tecnològics a cartes manuscrites, factures de compra, catàlegs comercials, etc.) i, de manera associada, la definició activa (mitjançant perfils de contractació) d'un tipus de professional format en diversos itineraris (museologia, biblioteconomia, història, ciència, medicina, enginyeria...), sovint divergents.

4. COMUNICAR LA CULTURA MATERIAL DE LA CIÈNCIA: LA DIDÀCTICA

Un cop establert que el primer pas per a tota iniciativa posterior és la recerca, i un cop assenyalats els objectes d'estudi de la cultura material de la ciència, cal fixar l'atenció en el potencial comunicatiu de la materialitat científica. En primer lloc, parlem del potencial didàctic. L'ensenyament a les aules de les facultats de ciències de la salut (i de manera més àmplia a tots els àmbits de formació biosanitària, que en alguns casos s'inicia des de la formació professional) mitjançant l'anàlisi crítica d'un objecte mèdic històric constitueix una eina extraordinària per tal de veure com de contingent és la ciència o com es construeix el coneixement mèdic i com es transforma la comprensió de les malalties. De la mateixa manera, la visita dels estudiants a un espai de ciència —com ara un teatre anatòmic, un laboratori, una clínica quirúrgica, un gabinet de diagnòstic per la imatge, una àrea d'urgències, una ambulància, un banc de sang o un centre d'anàlisis clíniques— permet veure com s'articulen les pràctiques mèdiques i com es mediatitza la relació metge-pacient mitjançant diferents instruments i sistemes tecnològics. Els resultats obtinguts en la nostra experiència docent posen de manifest el paper de la cultura material de la medicina com a eina didàctica a l'hora de fixar coneixement i complementar les classes magistrals a l'aula. I també, en l'acció de provocar en els alumnes una sensibilitat envers el patrimoni, així com una consciència de pertinença a una tradició científica. Això és més important en la mesura que aquest coneixement suscita un respecte més gran envers el patrimoni i una consciència quant a ser generadors de cultura material que pot esdevenir patrimoni.

5. COMUNICAR LA CULTURA MATERIAL DE LA CIÈNCIA: LES EXPOSICIONS

En segon lloc, parlem del potencial comunicatiu en forma d'exposicions, ja siguin temporals o permanents. L'experiència acumulada al llarg dels anys posa de manifest un seguit d'aspectes que aquí no podem sinó esmentar de passada. La recerca, cal insistir-hi, està en la base de qualsevol projecte d'exposició o de museïtzació. Així, d'un costat, tant el procés de recerca com la mateixa exposició o museïtzació són generadors de patrimoni i alhora una eina per a l'obtenció de nous objectes o materials per a les col·leccions. En efecte, la visió de certs objectes suscita en els públics l'interès per la donació o cessió de peces als museus. D'altra banda, el valor evocatiu que té el patrimoni biomèdic, malgrat que sovint no és evident i encara menys intel·ligible, resulta indiscutible a l'hora de comunicar ciència a tota mena de públics, sempre que sigui explicat en context i complementat, si és possible, amb altres recursos multimèdia i interactius. Les exposicions temporals esdevenen en aquest sentit un recurs d'enorme utilitat per posar de manifest el poder comunicatiu de la cultura material de la medicina.

6. COMUNICAR LA CULTURA MATERIAL DE LA CIÈNCIA: L'ACADÈMIA

En tercer lloc, la museïtzació de determinats espais de treball o de ciència, com ara les sales d'un hospital en actiu, els passadissos dels col·legis professionals, les acadèmies mèdiques que ocupen edificis històrics o els vestíbuls de les facultats de ciències de la salut, constitueix una acció d'enorme valor quant a 1) la recuperació de la materialitat científica originada en aquests llocs, 2) la sensibilització dels professionals que hi treballen envers la cultura material de les seves pràctiques o la comprensió contextualitzada dels espais en els quals es construeixen com a experts, i 3) la possibilitat de comunicar ciència en context i d'explicar-se davant dels pacients, els visitants i el públic general que passa per aquests espais. Allí on hem pogut portar a terme aquestes operacions de rescat, estudi i museïtzació de les cultures materials de la medicina, el resultat ha estat un èxit en termes de comunicació i de comprensió de les pràctiques mèdiques que hi tenen lloc.

7. COMUNICAR LA CULTURA MATERIAL DE LA CIÈNCIA: CONSTRUCCIÓ DE CIUTADANIA

Finalment, cal assenyalar que les col·leccions, els museus i les exposicions pensades d'aquesta manera han de servir per construir coneixement de manera democràtica, compartida i dialogada, i per çò el projecte patrimonial ha d'incloure eines de participació ciutadana. Així, la creació d'espais per a la reflexió pública mitjançant aquesta manera d'entendre la cultura material de la medicina resulta una eina idònia per a la construcció d'una ciutadania més formada des d'una perspectiva sanitària, conscient del tresor de la salut, participativa quant a les polítiques científiques i respectuosa envers els professionals de la salut.

8. INSUFICIÈNCIES PROFESSIONALS

Un cop assenyalat el potencial de la cultura material de la medicina, cal posar també de manifest algunes deficiències existents en el nostre medi. En primer lloc, cal destacar la manca de professionalització. Parlem aquí de l'absència de carreres professionals, formacions específiques o perfils laborals relacionats de manera estreta amb el món del patrimoni científic, tecnològic i mèdic en els àmbits de la gestió, la conservació i la restauració. Existeixen algunes formacions, però en el fons acaben sent episòdiques o marginals, especialment perquè no tenen una connexió vigorosa amb el món laboral. Podem fer esment aquí de les formacions en «gestió del patrimoni», ja que tenen un poc més de tradició tant a les universitats catalanes com a les valencianes, si bé no toquen la cultura material de la ciència

pel fet d'estar concebudes des de la història de l'art o en el context dels processos de turistització de les ciutats.

9. INSUFICIÈNCIES INSTITUCIONALS

També cal assenyalar la manca de presència del museu en el circuit oficial de vida dels objectes. Ens referim aquí als processos de retirada d'objectes o d'equipaments mèdics. Malgrat l'existència de certa regulació legal i del fet que un determinat equip o instrumental mèdic no es pot llençar sense una autorització i control, el museu, com a destinatari, no apareix enlloc. En aquest marc, l'adquisició i la configuració de col·leccions és molt contingent i sovint sotmesa a certs acataments, autohomenatges i sol·licituds expositives extravagants i descontextualitzades. Una assignatura pendent en aquest àmbit és buscar una connexió vigorosa amb els hospitals. Les accions que hem portat a terme en moments episòdics a l'Hospital Clínic de Barcelona, l'Hospital de la Vall d'Hebron, l'Hospital General de València o l'Hospital Universitari La Fe permeten pensar en la formulació d'iniciatives sistemàtiques i sòlides, sostingudes en el temps i amb la participació compromesa dels seus professionals. No obstant això, l'experiència hospitalària que hem desenvolupat a Barcelona i València en els darrers anys posa de manifest la desaparició irremeiable del patrimoni biomèdic contemporani. Només cal veure, a tall d'exemple, el cas de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, que fins i tot ha fet desaparèixer l'objecte sanitari del seu nom actual —Recinte Modernista de Sant Pau—, tot lliurant els espais a la manera turística actual d'entendre la ciutat. En el cas de l'Hospital La Fe, el trasllat a un nou emplaçament i, en paral·lel, el relleu generacional per via de jubilacions massives esdevingut en un planter professional constituït els anys seixanta no han sigut suficients per poder establir un programa articulador de recuperació patrimonial. La situació ha estat diferent quan hem tingut l'oportunitat de treballar a ciutats i viles més petites, on la consciència local i el compromís ciutadà i professional són més grans i tot plegat més manejable. El corollari de tot això és que cal penetrar en aquestes institucions amb protocols de treball, sensibilització i conscienciació per tal que la cultura material de la medicina no depengui del caprici de determinats professionals o de l'aplicació del manual de mesures gerencials de caire liberal que només avaluen en termes de suposats rendiments econòmics i només veuen el patrimoni com a trastos vells i molestos que ocupen espai.

Cal esmentar també l'escàs compromís institucional quant a la preservació i la difusió de la cultura material de la medicina per part de les institucions públiques i privades catalanes i valencianes relacionades amb aquesta matèria. Malgrat la legislació de museus i de patrimoni científicotècnic, el patrimoni mèdic no ha suscitat l'interès de la Generalitat de Catalunya mitjançant el Departament de Cultura o el Museu Nacional de la Ciència i de la Tècnica. El fracàs del Museu

d'Història de la Medicina de Catalunya, dependent del Col·legi de Metges de Barcelona, és una realitat ben trista: supervivent del naufragi de la seva seu durant anys, ha estat tancat aquest any passat 2023. Una part de les peces d'aquesta col·lecció són al MNACTEC, però sense conservadors ni tècnics experts els objectes només poden dormir en condicions correctes als seus magatzems. El Museu d'Història de Barcelona s'ha preocupat en els darrers anys de recollir les restes d'altres naufragis, com ara el de l'antic laboratori i el de l'escorxador municipals. El panorama institucional universitari en l'àmbit de conservació del patrimoni biomèdic és terrible, amb l'única excepció de la Universitat de València i de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. La situació en tots dos llocs és fràgil pel fet d'estar sotmesos als problemes de professionalització i de manca de suport administratiu i financer de les seves autoritats. Cal destacar en aquest panorama el treball de la fundació Concòrdia Farmacèutica, sota l'aixopluc del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, que ha estat capaç de construir una extraordinària col·lecció patrimonial en un garatge al passatge de l'Ordí, mentre espera trobar finançament i suport públic i privat per trobar una seu estable. I també cal esmentar els esforços fets des de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, filial de l'IEC, que, mitjançant la Comissió d'Instruments Científics, ha intentat mantenir en el punt de mira el patrimoni científic, tècnic i mèdic.

10. FUTURS: ELS EXEMPLES INTERNACIONALS I LES OPORTUNITATS LOCALS

Tenir cura del patrimoni mèdic no és una entelèquia. Només cal fer una ullada més enllà de les nostres fronteres. Al llarg d'aquests anys hem establert una estreta relació de treball amb col·legues que tenen cura de la cultura material de la ciència arreu del món. Així, hem organitzat reunions internacionals a València i a Barcelona sota l'aixopluc de l'International Council of Museums Committee for University Museums and Collections, de la xarxa de museus universitaris coneguda com a UNIVERSEUM European Academic Heritage Network i de la International Association of Medical Museums; hem participat de manera activa en les reunions internacionals organitzades per institucions com la Scientific Instrument Commission i l'Artefacts Consortium, que són associacions d'historiadors de la ciència, la tècnica, l'enginyeria i la medicina que treballen de manera estable i interrelacionada en museus, universitats i societats acadèmiques a partir de la recerca i l'exhibició de la cultura material. Malgrat els temps de museologia neoliberal en què vivim, existeix per tant, arreu del món i especialment a Europa, un compromís institucional públic i privat d'inversió en la creació i el manteniment d'espais de ciència museístics, arxius i magatzems, en la professionalització dels seus treballadors i en la planificació i l'execució d'activitats públiques destinades a

la comunicació científica, a la sensibilització patrimonial, a la reflexió crítica i al foment d'una ciutadania participativa i la construcció de democràcies sòlides.

Sens dubte una possibilitat de cara al futur, en el cas de Barcelona, per tal de tenir cura del patrimoni mèdic podria tenir lloc a l'antic Dispensari Antituberculosos i actual CAP del Raval, que es troba en trànsit cap a una nova seu. Aquell edifici racionalista, dissenyat pel GATCPAC en la dècada de 1930, podria ser un espai idoni per tenir cura del patrimoni mèdic a Catalunya en condicions, mitjançant una museïtzació en els termes aquí defensats. Al País Valencià, l'activitat en xarxa del Museu d'Història de la Medicina i de la Ciència de l'Institut interuniversitari López Piñero i la seva solidesa institucional malgrat la disponibilitat de recursos minsos fan esperar un desenvolupament rellevant en la propera dècada. Aquí estem preparats: als darrers anys, els màsters d'història de la ciència de les universitats catalanes i valencianes ja s'han encarregat de formar joves que es poden professionalitzar en aquests espais. Això, però, s'haurà de veure, i depèn en gran mesura de desenvolupar veritables plans de construcció d'una agenda del patrimoni científic i mèdic més enllà de declaracions efímeres. Animem, en fi, els responsables de l'IEC a anar més enllà del punt de partença que són aquests diàlegs preparatoris d'un document científic transversal, a confiar en els professionals que dominen aquesta matèria i a treballar amb les institucions públiques per tal de fomentar iniciatives i accions com les expressades en aquesta intervenció.